

Проза. Оповідання

КУПИТИ

До вибраних творів класика української літератури В.Винниченка (1880 - 1951) увійшли найвідоміші повісті та оповідання, у яких з високою художньою майстерністю відтворено соціальні типи і суспільно-політичні процеси початку XX століття.

Книга призначена для широкого кола читачів.

Для оформлення обкладинки книжки використано автограф В.Винниченка та написану ним картину.

В. Винниченко

Проза
Оповідання

**Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка
Національної академії наук України**

Українська Вільна Академія Наук у США

Володимир Винниченко

**ПРОЗА.
ОПОВІДАННЯ**

Київ
«САКЦЕНТ ПЛЮС»
2025

УДК 821.161.2-321.2(02.034)
В45

Тексти друкуються за авторизованим виданням:

Винниченко В. Твори. — Х.: Кооперативне видавництво «РУХ», 1930.
— Т. 6–8; Винниченко В. Намисто. — Вінніпег: Видавнича спілка
ТРИЗУБ, 1976.

Упорядкування, примітки та коментарі
Сергія Гальченка

Винниченко Володимир

В45 Проза. Оповідання / Упоряд., прим. та комент. С.Гальченка; Ін-т
літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України; Укр. Вільна Акад. Наук у
США. — К.: Сакцент Плюс, 2025.
ISBN 978-617-95437-5-3

До вибраних творів класика української літератури В.Винниченка (1880–1951) увійшли найвідоміші повісті та оповідання, у яких з високою художньою майстерністю відтворено соціальні типи і суспільно-політичні процеси початку ХХ століття.

Книга призначена для широкого кола читачів.

Для оформлення обкладинки книжки використано автограф В.Винниченка та написану ним картину.

УДК 821.161.2-321.2(02.034)

© Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН
України, 2025

© Гальченко С., упор., прим. та комент. 2025

© Чичик О., дизайн обкладинки, 2025

© «Сакцент Плюс», оформлення, видання, 2025

ISBN 978-617-95437-5-3

**ПРОЗА.
ОПОВІДАННЯ**

ТАЙНА

Виривки з щоденника

Рішуче цей дідуганчик комік. Зустрівся з ним на сходах і тільки хотів уступитись йому з дороги, як він хитнувся, спіткнувся та так і брикнувся б униз, якби я не підхопив його. (Страшенно він легесенький і пахтить весь застарілим, французьким тютюном і чимсь дідівським.) Він трохи зблід, я це виразно бачив. Але коли я його поставив на ноги, він узявсь рукою за стіну, постояв трохи і, не слухаючи моїх запитань, сказав:

— Ви, розуміється, ждете, що я вас буду дякувати?

На мене не дивився. Лице його зблизька здалось мені ще більш сірим. Ніс у нього гарний, крючкуватий, очі чудні, гострі, болючі і... хворі. Над ними настовбурчені брови, які, немов два пси, стережуть їх від ворогів.

Я засміявся, бо я таки справді ждав, що він, як і всі вони, ці французи, засипле мене фразами подяки.

— Ви часто смієтесь,— сказав він таким тоном, немов ставив мені це на увагу.

Я не переставав посміхатись.

— Коли мені смішно, я таки сміюсь,— сказав я.

— А тепер чого смієтесь?

Щось чудне, їй-богу, в його очах! Щось таке, що мені й моторошно, й приємно стало, коли він зупинив їх на мені.

— А тепер сміюсь того, що справді ждав, як ви почнете дякувати.

Він пильно озирнув мене.

— Ну, так я вас не дякую,— хмуро кинув він і пішов униз.

Я подивився вслід йому. Раптом він озирнувся і сказав:

— Ми все-таки будемо знайомі? Правда?

— З великою охотою.

— Моє прізвище Лярош.

— Чудесно. А моє Передерієнко.

— Як?

Він широко розплющив очі. Я засміявся. Це вічна історія з моїм прізвищем, воно наводить жах на французів.

— Передерієнко,— повторив я.

— Ні, я цього не вимовлю,— рішуче й суворо покрутив він головою.

— Та мені й не цікаве ваше прізвище. Adieu!¹

— Adieu!

Отакий комік! Цікаво, чи він буде тепер стукати мені в стінку, як я після десятої вечора почну співать?

Я не бачив його днів два. Співав до десятої й після десятої — він не стукав. Я знаю, що це неприємно, коли сам не співаєш, а співає хтось інший. Але я не можу не співать — мені нема чого більше робити. Коли я не співатиму, то мушу повіситись. Я так постановив уже давно. Вчора й позавчора я пробував стояти біля ломбарду, там купують люди всякі речі, й, може, комусь важко нести буде їх додому, то я занесу. А за це вони дадуть мені пару су².

Але це не так легко. Я простояв два дні, й мене не допустили ні до одного покупця. Одна дама хотіла вже дати мені вазочку, але з-під самого мого носа вихопивсь «професіонал», вирвав вазочку з рук дами й рішуче, навіть строго пішов уперед. Дама злякано побігла за ним.

Коли я буду мати такий же успіх ще два дні в шуканні роботи, то я залишу співать і виберу другий спосіб реагування.

Сьогодні я зайшов у бібліотеку погрітись. З заклопотаним, серйозним виглядом попрохав собі январську книжку «Світового огляду» і став читать.

Там я вичитав з статті одного професора, як треба піддержувати своє здоров'я. Страшно мені вподобався той спосіб. Легкий, зручний, надзвичайно простий і, без всякого сумніву, певний. Треба не їсти тричотири дні. Він мені зразу надав бадьорости. Останній раз я їв учора ввечері. Сьогодні якраз сутки. Я ще маю попереду троє суток, можу не їсти, і те мені піде на здоров'я. Чудесно! От професор тільки каже, що перед таким постом треба прийняти de l'eau purdative (щоб голова не боліла). Хм! Воно повинно щось коштувать. Не знаю, чи вдержався б я від спокуси, якби у мене було це «щось». Можливо, що я й не вжив би цього чудесного способу оздоровлення організму. Радить ще професор іноді чашку-другу кофе випить. Непогано. Але я думаю, що без кофе ще корисніше буде.

З бібліотеки я вийшов цілком задоволений. Я тепер із зневагою дивлюсь на ці магазини з виставленими шинками, ковбасами, консервами. Смішні, дурні люди! Вони думають, що в цьому здоров'я й сила.

От цікаво тільки, чи корисно продовжувати після трьох днів цей спосіб, чи якось інакше треба поводитись? Професор про це чомусь нічого не говорить у статті.

І раптом на вулиці чогось мені згадалось, як їв я раз гречані вареники біля Золотоноші. Вечір був.

Сонце зайшло за млинами, що розставили крила, немов в екстазі підняли їх і застигли. Край неба був задумливо-рожевий. З ставка віяло духом вогкості, ряски, духом гаю, повитого вечором. А тут на призьбі стояли в великій, червоній мисці з жовтими пасочками темно-сірі, великі вареники з крапинками сиру. З одного боку, поверненого до заходу, вони червоніли. Червоніла й густа сметана в полумиску. Як я їх їв, Боже! Ех! Хай тобі всячина!

Ні, я рішуче стою за метод професора!

А месьє Ляроша не чуть. То покашлює раз у раз, а це наче вмер. Цікаво, як би він віднісся до методу професора? Мені чогось здається, що він повинен співчувати йому і, можливо, що не раз уже вживав його.

Ляжу спати. З того часу, як я продав свою канапку і сплю долі, я переконуюсь, що так далеко краще. Ніщо не скрипить під тобою, можна повертатись на всі боки й не клопотатись про те, що вночі впадеш додолу.

Чудесно! Трошки немов холодно без покривала. Та й професор в статті говорить, що при вживанні його способу оздоровлення організму треба потепліше одягтись, бо буває холодно. Я вклоняюсь перед його мудрістю: як влучно підмітив.

Свічка догоряє. Цікаво, чи можна їсти стеарин, особливо як вживаєш професорського методу оздоровлення організму?

.....

Тут мене перервав месьє Лярош. Він постукав у двері і, навіть не ждучи моєї відповіді, зайшов у хату.

Признаюсь, я був здивований. Але він не звернув на те ніякої уваги. Зупинився, закрив руки за спину й почав оглядати мою кімнату уважним, хмурим і цікавим поглядом. Правда, на це йому треба було небагато часу, бо крім стін, матраца нічого цікавого нема. Можна ще з вікна подивитись на вогні Парижа, але те він міг і в себе зробити. Обдивившись, він повів очима круг себе, очевидно шукаючи, на чім би сісти. Я розумів його бажання, але нічим у даному разі допомогти йому не міг, не дивлячись на те, що це був мій обов'язок хазяїна. Так я й сказав йому.

— Давайте ваш чемодан,— кивнув він головою на мою куферку.

— Ах, правда! У вас видно досвід!— подивувався я йому. І, схопивши чемодана, поставив його руба, здмухнув порошок і з легким серцем всівся знов на матрац.

Лярош, придержуючи чемодана одною рукою, бережно, але так же хмуро сів на нього і стомлено став дивитись на свічку, що стояла долі між нами.

— Не можу спати,— рівно й неуважно сказав він, не дивлячись на мене.

Я співчуваюче зітхнув, хоча, правду казати, абсолютно не розумію, як то можна не спати, коли лежиш.

Лярош на моє співчуття, не поворухнувшись навіть, одповів:

— Я вам це говорю не для того, щоб ви зітхали.

Я хотів попросити вибачення, але з ввічливости вдержався: може, й це моєму гостю не вподобається.

— Коли людина не спить, то, значить, страждає... Цим порушується закон природи...

Цілком справедливо!

Але я знов промовчав — Бог його знає, до кого він це говорив, може, зовсім не до мене, то й неделікатно вмішуватись у чужу бесіду.

Я тільки сперся ліктем на матрац і поправив свічку. Поправляючи, я необережно торкнувся пальцем до вогню і хутко одшарпнув руку, засичавши, як гусак.

Месьє Лярош раптом оживився. З якоюсь чудною посмішкою й цікавістю подивився мені в лице, на палець, на свічку.

— Болить?— весело спитав.

— Звичайно болить, як упечешся,— одмовив я недбало й навіть не глянув на свого пальця.

Лярош уважно озирнув мене і нічого не сказав, чудно тільки посміхнувшись. Потім знов перевів погляд на свічку і хмуρο дивився в неї, очевидячки забувши про мене. Я не хотів заважати йому і теж мовчки дивився на вогонь. Гудів за вікнами внизу вогкий Париж. Весняний вітер м'яко бився в вікна мансарди і, як кіт, пробігав по ній з гурчанням.

— Ви раз у раз співаєте,— вмить, не рухаючись, промовив Лярош. Його, мабуть, це дуже зацікавило.

Я скромно зітхнув, але нічого не сказав.

— Людина тоді співає, коли їй радісно,— знов буркнув дідусь трошки сердито вже і замовк, немов чекаючи відповіді.

Я скося поглядав на нього. Смуглявий гарний ніс його вперто був похнюплений до свічки.

— Мені таки радісно,— нарешті сказав я.

Тоді він озирнув мене строго, пильно і з такою недовірливою цікавістю, неначе я був якоюсь знахідкою доісторичної епохи, в якій він сумнівався.

— Завжди?— муркнув він.

— Розуміється.

— Чого ж вам радісно?

Я потягнувся. Хм! Чого мені радісно? Хіба я знаю? Радіс-но, що вітер такий м'який і соковитий. Радісно, що зорі кліпають, як засоромлені оченята дитини. Радісно, що внизу гомонять істоти, схожі на мене, і чогось рухаються, і спішать кудись, і минають повз мене. Хіба я знаю? Радісно, що далеко-далеко єсть країна, де їдять вареники з крапинками сиру і гай увечері зверху позолочений, а внизу таємно-темний вогким пахом будить щось у душі. Хіба я знаю?

Я мовчав, а дідусь кумедний, суворо-хмурий, смішний, маленький дідусь, розкарячивши ноги, сидів проти мене і строго ждав відповіді.

— Ну? Чого ж вам радісно?

— Так... Радісно та й годі...— засміявся я.

Його моя відповідь не задовольнила.

— На світі є більше сумного, ніж радісного,— сказав він тоном, який не допускав ніякої суперечки.— А радість...

Він зневажливо посміхнувся їй замовк, не бажаючи навіть балакати далі про таку нікчемну їй пусту річ.

Раптом мені стиснуло в животі, немов кишки мої враз злиплись і я зробивсь плескуватий, як порожній мішок. Під грудьми засмоктало й занило, так що я мусив лягти.

Дідусь зиркнув на мене. Я перевернувся на бік, бо, лежачи лицем догори, почував, ніби живіт мій провалився в мене і так душив, що трудно було дихать. А боком легше лежать, це вже відомо всякому.

Месьє Лярош, мабуть, побачив щось цікаве на моєму обличчі, бо вже не зводив з мене своїх сірих, пронизливих очей під стріхами брів.

— Вам, здається, зараз не дуже радісно?— серйозно і строго сказав він.

Я спробував посміхнутись, але на це треба було сил, а вони якось чудно десь зразу зникали. І тому я залишив це і лежав, дивлячись у вогонь.

— Ви зблідли і вам, мабуть, млосно,— сказав знов Лярош, з серйозною цікавістю розглядаючи мене й ділячись зо мною своїми спостереженнями. Але мені було вже все байдуже: і дідусь, і його спостереження, і вітер, і навіть країна, де гай пахтить вогким духом берега. Про вареники я цього не сказав би, але про них не варто було згадувати.

— Так...— муркнув знов Лярош, не зводячи з мене зацікавлених очей. Потім зразу чогось встав, мовчки вийшов з хати і через якісь дві-три хвилини вернувся назад.

Я вже не лежав, а сидів, спершись спиною об стінку, так ніби легше було. Признатись, мені таки не радісно було. Мені навіть було сумно і тяжко. В цьому я таки мушу признатись. І рішуче нічого не було приємного в тому, що вітер по-ідіотському накидався на вікна. Навпаки, це мені тільки нагадувало, що світ збудовано дуже несправедливо й що я самотній, як покинуте цуценя.

Лярош знову придержав чемодан, сів на нього і став дивитись на мене. Я хмуро зиркнув на нього. Ще цей старий ідіот чогось тут лазить із своїми дурними посмішками й поглядами!

— Чудовий час настав,— кинув він недбало.— Весна, сонця багато...

— Еге ж...— муркнув я таким тоном, що другий би на місці дідка встав би, сказав мені «добродію, я прийду в другий раз, коли ви будете спокійніші» і вийшов би з достоїнством розумної людини. Але дідок тільки посміхнувся краєчками насуплених очей і знов сказав:

— Це час пісень... У цей час боги балакають з людьми.

Я мовчки дивився в огонь. Я міг би багато дечого сказати цьому дурнуватому, півбожевільному, але для цього треба було ворухити язиком.

— Душі людей стають у такий час немов з ефіру, і невідома вища радість наповнює її.

Він навіть руку підняв догори, наче декламував.

Я знов ліг, мені було погано.

— Що вам?— спитав Лярош.

— Нічого...— муркнув я.

— Може б, ви заспівали мені одну з ваших чудових пісень?

Я глянув на нього. Він серйозно й чекаюче дивився на мене. Ідіот якийсь!

— Я хочу спати,— сказав я мляво.— Добраніч.

Він не звернув на це ніякої уваги і все дивився на мене уважними, розглядаючими очима. Потім помалу вийняв з кишені шматок білого хліба, сиру, а з другої — пляшку з вином.

— Може, ви трошки вип'єте, це вас оживить, а тоді заспіваєте?— промовив він, ставлячи це переді мною.

Признаюсь, мене це таки вмент оживило. І коли я скінчив останню краплю вина з пляшечки, я вже міг співати всі наші чудові пісні. В голові мені було трошки шумно, а сам я здавався таким повним і важким, як мішок з мукою, але мені було весело. І зовсім я не був самотнім: внизу приємно гуділи люди, вгорі з-за хмар кліпали засоромлені очі зірок, а на чемоданчику сидів любий, хмурий і кумедний дідусь! Він все так же чудно розглядав мене, але те мене не обходило: хай собі розглядає, коли йому так подобається. Я говорив йому все, що в мене було на душі. А на душі було як у скрипці, коли на ній грають веселі мотивчики.

Дідок слухав дуже уважно.

— Так...— муркнув він нарешті.— А признайтеся, перед цим вам було досить погано на душі?

— Це правда,— засміявся я.— Але, дякуючи вам, мені тепер так гарно, що я міг би вас поцілувати, якщо ви нічого проти цього не маєте.

— Я проти цього маю багато і цілуватись не хочу,— байдуже й суворо одповів цей чудац.— Тим паче, що за хвилину перед цим ви такого бажання не мали й трохи не за особистого ворога вважали мене. Правда ж?

Я не хотів ухилятись від істини.

— Ворог не ворог, а ви таки мене сердили. Ну, так це ж зрозуміло: коли чоловік голодний, то всі йому вороги і світ весь не милий.

Дідок помовчав.

— Так... А коли шлунок повний, то вороги стають приятелями й душа балакає з богами.

Він посміхнувся, встав, хитнув мені головою й мовчки вийшов, ніби не мав уже більше чого сидіти. Я здивовано подивився йому вслід, потім засміявся, потягнувся, погасив свічку і, як тільки поклав голову на матрац, так і зник десь до самого ранку. А зараз сиджу й пишу це. Дідка не чуть, мабуть, уже пішов кудись на службу чи на роботу. У нього, мабуть, у хаті ще є сир і вино. Хм! Чудовий сир він купує. Треба піти сьогодні до Харитона; він казав, що має для мене запитати одного суб'єкта про роботу. Напевне нічого нема, але, може, Харитон має якусь зайву пару су і я куплю собі сиру. Метод професора я знаходжу непідходящим для свого організму.

У мого дідуганчика єсть якась тайна. Це видно по всьому; навіть по тому, що він ніколи не сміється тоді, коли сміються всі люди. Він кудись ходить щодня перед вечором. Очевидно, не на лекції свої (він дає приватні лекції), бо іноді дуже хутко вертається.

Взагалі, він комік надзвичайний. І мені здається, що його комізм переходить стадію нормального. Я іноді ходжу з ним гуляти ввечері. Ідемо ми, звичайно, мовчки. Раптом він зупиняється біля якого-небудь кафе, з якого найголосніше вилітають веселі згуки музики, сміху, гомону людських голосів, і з чудною посмішкою дивиться просто в обличчя людей. Мені аж ніяково часом буває. Особливо любить він зупинятись там, де їдять і їдять весело, з почервонілими від їжі лицами, з блискучими очима. Це видовище неначе дає йому якусь злісну втіху, немов підтверджує його якісь таємні виводи. Я думаю, що

це іменно так, бо раз він не видержав і, одійшовши від ресторана, буркнув:

— Ви бачили, чужинче, як їли люди?

(Він зве мене завжди чужинцем.)

— Бачив,— сказав я.— І можу сказати, що вони досить весело це робили.

— В цьому весь зміст життя,— задоволено, злорадісно муркнув він і більше не сказав мені ні слова.

Але перед такими явищами він рідко зупиняється. Я помітив, що на все веселе, ясне, радісне він дивиться з недбалою зневагою, іноді зовсім не звертаючи на нього уваги, як на таке, котре йому давно відоме у всій своїй суєті й над яким серйозній людині смішно задумуватись.

Зате над усім, що носить на собі тавро страждання, він зупиняється з подвійною, чудною увагою. Він може цілими годинами дивитись, як довгою низкою стоять в лахміттях старці перед мерією, чекаючи своєї миски казенного супу. Він з цікавістю дивиться в вікна майстерень, де, схилившись над столами, шинють з блідими, матово-синіми обличчями робітниці. Дивиться він з серйозною, пильною цікавістю. Ні жалю, ні співчуття, ні злости, — цього нічого у нього немає. Це — дурниці й такі речі, над якими він хіба може посміхнутись.

Раз на вулиці ми зустріли маленьку дівчинку. Вона була одягнена убого і гірко плакала, притулившись личком до стіни. Коло неї стояло декілька цікавих парижан і розпитували її. Лярош моментально опинився біля дівчини, але не казав нічого. З розпитів виявилось, що вона загубила десь на вулиці свою маму і тітку Женнету. Більше вона нічого не могла сказати.

— Чого ж ти хочеш?— раптом серйозно з інтересом спитав Лярош, немов тут ще була якась неясність, котру йому хотілось в'яснити.

— Я хочу до... мами!— з плачем повторило дівча й обвело нас великими оченятками, на нижніх віях яких висіли крупні сльози.

— А навіщо тобі мама?— также уважно й серйозно спитав Лярош.

Хтось веселий засміявся, думаючи, що дідусь жартує з дівчиною. Але цей навіть не глянув на сміхуна.

Дівчина боязко подивилась на нас і мовчала.

— Ти її любиш, свою маму?

— Люблю-у...

Лярош раптом посміхнувся, одвернувся й байдуже одійшов од юрби.

— Я міг би двома цукерками прогнать сльози любови,— буркнув він мені.

Вчора прийшов до мене Лярош.

Я лежав на матраці і дивився в небо крізь розчинене вікно. Я тільки що повечеряв і почував себе цілком зручно на своєму матраці на планеті, яка зветься Землею. В небі вже світилися крізь розідрані неспокійні хмари інші планети, і я до них дружелюбно посміхався. Долі стояла пляшка од вина.

На мою пропозицію засвітить свічку Лярош суворо сказав:

— Не треба.

І, взявши чемодана, мовчки вмотився на ньому.

Як не треба, то й не треба, я міг і так лежать. Лярош довго мовчав. Я наспівував «Марусю» і не звертав на його уваги, бо вже звик до цієї мовчазної фігури.

Раптом він ворухнувся й буркнув:

— Ви вечеряли?

— Вечеряв.

— Це видно.

Він замовк. А я знов затягнув:

Шумить, гуде дібровонька,
А я все журуся,
Все питаю добрих людей
Де живе Маруся.

— Це весела пісня,— кинув з тьми Лярош.

— Граціозна, правда? В ній співається про те, як один любить дівчину й журиться за нею.

— Він досить весело журиться.

— Це через те, що й вона його любить.

Знов замовк. Я подумав, що йому надокучив цей мотив і вибрав інший, але Лярош перебив мене:

— Вам буває сумно?

Я здивувався такому питанню.

— Розуміється, буває.

— Коли?

— Хм! «Коли?» Коли знаходить сум, тоді й сумно.

— Що ж він з неба падає на вас, як дощ, чи що?

— Ні, чого «як дощ»...

— Ну, а чого ж? Як голодні?

— І тоді, як голодний.

— А ще коли?

От комік! Ну, що я міг йому сказати? Звідки я знаю? От мені, наприклад, сумно, що зірки біжать між хмарами одна за одною. Сумно, що десь низький жіночий голос, як оксамитовою стьождою в'ється по сходах. Сумно, що десь є країна, в якій більше не співають в гаях наших чудових пісень, а в хатах замість вареників їдять лободу.

— Ну, що ж ви мовчите?

Я повернувся на матраці.

— Не знаю,— знехотя засміявся я.

З тьми мені не видно було обличчя Ляроша, але я почував, що він посміхається своєю зневажливою посмішкою.

— А ви — свідомо, інтелігентна людина?— раптом строго спитав він.

Я одповів, що мені принаймні так хочеться про себе думати.

— Звичайно,— муркнув він.— А ви свободу любите?

— Через неї я тут і живу, а не вдома.

— Я не про політичну свободу. У нас в республіці такі ж раби, як і у вас. Он!— він сердито протягнув руку до вікна...— Повний город рабів. Я про другу свободу питаю.

Я попрохав вибачення і сказав, що не розумію, про яку саме свободу він питає.

Лярош розсердився зовсім.

— Ви думаєте, що ви по с в о ї й волі живете на світі?

— А як же? Не схочу, так у всяку хвилину можу померти.

— Так?!

Він більше нічого не сказав. Але в цьому коротенькому слові було стільки насмішки, зневаги, стільки передуманого, що мені аж ніяково стало?

— Ви сумніваєтесь?— з силованим сміхом спробував я спитати.

Він навіть не одповів. Я підждав. Мені вже трошки досадно стало.

— А ви любите свободу?— спитав я невинно.

— Люблю,— глухо сказав він.

— І думаєте, що по своїй волі живете?

Він не зразу одповів.

— Я живу по своїй волі,— нарешті сказав він, але таким тоном, що мені зникла з губ посмішка.

— І, значить, можете вмерти, коли схочете?

Знов він наче вдумався в моє питання, провіряв себе. І знову з суворим натиском промовив:

— Я можу вмерти, коли схочу.

Я посміхнувся-таки й сказав:

— А чому ж я не можу?

Лярош мовчав. Потім раптом встав і рішуче, твердо сказав:

— Так! Я можу!.. Ви? Чому ви не можете? Бо ви — сліпий раб. Ви сліпі, як і вся людськість. Не посміхайтесь, молодий чужинче, мій розум добре знає, що говорить язик. Язик у мене прив'язаний добре і своє місце знає. І я прожив досить для того, щоб так говорить. О, досить.

Він знов сів і довго мовчав. Я також не рухався, — у мене був погано прив'язаний язик, й я за нього побоювався.

Раптом Лярош заворушився, зітхнув і якимсь чудним, ніколи нечуваним мною, кротким і сумним голосом почав:

— Знаєте що, мій молодий чужинче: людині з моїм досвідом, але молодшою кров'ю можна б весело посміятись. На жаль, такий досвід наступає тоді, коли кров робиться старою і немає вже сміху.

І знов замовк. Зорі все бігли між хмарами, і гудів великий город. Мені стало теж сумно. Я, може, не мав великого досвіду, але й сміятись теж не хотілось мені. Я б з великою охотою приголубив цього старенького чудака і, напевне, обом нам легше стало б. Але я не смів.

Раптом старенький чудака знов дуже помалу заговорив, і мені видно було в напівтьмі, як сумно захиталась його голова:

— Гай-гай!.. Я колись теж був таким, як ви... Я теж любив сміятись і співати. О! Ви могли сміло зносити три пари черевиків і не знайти веселішого за мене. І я теж любив думати, що ми маємо велику ціль, ми — люди, царі природи. Я також хотів рятувати людей і вести їх у царство любови святих ідеалів, високих мрій. Так-так, мій молодий

друзе, ця стара руїна, що сидить перед вами, мала ті самі помилки, що й ви. Ви колись їх так само пізнаєте, як зараз я. Це — закон. Це закон...

Він трохи помовчав. І ще тихше знов почав:

— Пізнаєте, що врешті живете обманом, і обман цей тільки людині дано. Всі живі створіння живуть як слід, одна людина обманута. Вона дума, що вона щось одмінне від звірят або рослин. З цього все зло, від цього обману. Вся історія людей це — історія обману... Був, наприклад, Христос. Він учив любови, учив рятувать душу і зневажать тіло. Обіцяв царство небесне. Тайни життя — це любов. Бідний чужаку!.. Потім було немало таких самих чужаків... А люди собі живуть і мруть. І тайна їхнього життя та смерти та сама, що й дерева. Поки корінь живе, поти й листя є. Помре корінь, і листя не буде. А люди думають, що листя — то найголовніше. Молодий чужинче мій, я хочу вам сказать одну невеличку істину, яку я вишкрябав із свого великого досвіду. Я знаю, що ви її зараз не приймете, але, може, швидше приймете, ніж я. Істина ця така: наші ідеї, наша любов до ближнього, наші горді, великі поривання, наші святині — ц е т і л ь к и л и с т я. Розумієте: тільки листя, віти і віточки. Обріжте всі листя, обрубайте всі віти, лишіть людину голим пнем, але хай буде у нього живий, простий, грубий, чорний корінь під землею, і дерево собі житиме і знов дасть і віти, і листя.

Не будучи твердим в ботаніці, я мовчав, хоча мені здавалось, що така операція над деревом все ж таки не може бути йому приємною.

А Лярош і не потребував моєї відповіді. Він казав далі:

— І це істина — єдина для всього живого... Ми такі ж рослини; як і перше дерево з Люксембурзького саду... Це сумно? Хто знає. Істина не має ні суму, ні радості. Але обман... О! Це ображає. Це дуже ображає, мій молодий друже. Коли ти знаєш, що обманутий, і живеш далі, не можучи скинути з себе цього обману, — о, це обидно... От ви дивіться на мене... Мені шістдесят років. Я не маю ніякої мети життя, я обрубаний зо всіх боків, я пень. Я нікого не люблю, і в мене нема навіть приятелів, з якими я міг би іноді полаятись. Ви думаєте, я люблю своїх учеників, яким даю лекції? Я цього собі не можу збрехати. А я живу... Я от ходжу, їм, п'ю, сплю... Га? Ну, я ще можу тепер вчити багатих балбесів, потім я стану таким, що мене замінять молодшими. Мене виженуть із цієї кімнати. Я, може, осліпну... І оглохну, може. І ноги

мені однімуться. І руки. І не буде ні одної людини, котру б я хоч з приємністю згадав і нікому не буде до мене діла. Ну? І ви думаєте, я не буду жити?

Лярош схопився з місця. Голос його на останніх словах зробився різким, повним ненависти.

— Я, думаєте, візьму й помру, переконавшись, що мені нема чого ждати від життя? Га? Аякже! Я буду цілий день на холоді простягати руку, а ввечері вип'ю склянку вина. І через те, що мені зробиться тепло й приємно в животі, я буду знову стояти цілий день. Ну? І то не образа? Ні? Ну, подивіться на мене і скажіть, чи не образа, цьому старому ідіотові, що він все це знає і все-таки живе собі. Га?

Я якось зразу уявив собі мого дідка таким самотнім, як він сам малював себе, уявив все, що його може чекати, і мені, дійсно, стало й образливо, й обидно за нього. Але як звичайно, я цього не висловив, а, навпаки, сказав те, що мені здалось більш підходящим.

— Ну, знаєте,— промовив я миролюбивим і співчуваючим тоном.— Ви, перш усього, до такого стану не доживете, а, друге, знаєте, ви через те живете, що щось або когось любите. Без любови жити не можна.

Лярош замовк, застиг просто. Я почував, що він зараз засміється таким сміхом, від якого навіть матрац підо мною мусить почервоніти. Але він не засміявся. Ні, він помовчав у темноті і чудно якось тихо-тихо спитав мене.

— Ви щиро й твердо переконані, мій молодий друже, що без любови не можна існувати?

Правду сказати, я про такі речі дуже мало думав і не мав часу скласти певні й сталі погляди. Але, зважаючи на чудну обстанову бесіди, не задумуючись, твердо й щиро сказав:

— Цілком переконаний! Ніяка істота людська без любови не може існувати.

Дідусь помовчав.

— У мене єсть один знайомий психіатр, старий товариш по гімназії, — помалу, задумливо почувся його голос.— Цей товариш дозволяє мені іноді подивитись на його хворих-божевільних. У них нема ні до кого любови. Вони цілковиті обрубки.

— Вони хворі. А здорова людина мусить умерти без любови.

Я вже говорив з ним таким тоном, як він за десять хвилин перед цим зо мною.

Але Лярош раптом засміявся і, підійшовши до мене, намацав моє плече, похляскав по ньому рукою і сказав:

— Ви маєте досить упевнені погляди на цю справу, молодий чужинче, але я вам завтра дещо покажу. Ви будете ввечері дома?

— Буду.

— Чудово. Ми підем з вами в одно місце, де я вам покажу один прекрасний екземпляр людської породи. На ньому ви дещо побачите. Але нікому ні слова не повинні ви казати. Я його дуже бережу. Добре?

Я пообіцяв.

— А тепер спіть спокійно. Adieu.

— Adieu.

Зараз він мусить прийти. Я чую, що він уже порається в себе в кімнаті. Мене цікавить цей якийсь особливий екземпляр. Здається, йде...

.....

Справді, це таки страшенно цікавий «екземпляр», й я його не раз уже бачив, але не звертав ніякої уваги на нього. Це просто старець, сліпий, брудний, чорний, кучерявий старець, що завжди сидить під тином Люксембурзького саду. Біля нього сидить собака, прив'язана до шворки, яку сліпий держить у руці. Собака надзвичайно схожа на свого хазяїна, така ж кучерява, чорна, брудна і через те, що кучері її звисають над очима, вона здається теж сліпою. Вони сидять так цілими днями під стіною і коли-не-коли якась товста буржуазка або сердобольна кухарка покладе йому в капелюх, що лежить на колінах, якусь пару су. Іноді я бачив, як вони йшли по вулиці, пудель попереду, а старець за ним, держачись за шворку. Раз бачив навіть, як хазяїн бив свого пса і лаявся тихим шипучим голосом.

Лярош показав мені їх з таким виглядом, з яким якийсь учений може показати чудесний екземпляр незлічимого рака або якоїсь іншої хвороби. Він навіть гордився цим старцем і, мабуть, почував до нього ніжність за те, що той був такий «чудесний екземпляр».

— Ви дивіться,— шепотів він мені,— він так сидить цілий день. Я вже цілих два місяці щодня слідкую за ним. У нього нема ні душі

близької. Ні однісінької! За це я ручаюсь.

Дідусь аж розгарячився.

— Головою ручаюсь. Він тут сидить цілий день. Потім іде на rue de Seine, там купує жареної картоплі, півлітра вина, на два су хліба і йде далі. На rue Dorphine він купує собаці м'яса і знов іде далі. Ночує він під мостом. Там вони й їдять. Ви розумієте? Ви помічаєте цю фігуру? Дивіться, як він сидить. Він так цілими годинами може сидіти.

Старець сидів, схиливши чорну, скудовчену голову на груди, і не рухався, немов слухав якісь голоси з-під землі або вдивлявся в якісь образи своїми незрячими очима. Собака теж схилила голову і також слухала. Що вони слухали? У що вдивлялися? Може, перед їхніми очима вставали образи людей, яких вони любили, знали, може, й зараз люблять, знають.

— Напевне у нього єсть хтось близький,— гаряче сказав я.

— Нема!— з захопленням скрикнув мес'є Лярош.— Присягаюсь вам, що ні одної душі. Я довідався все до рисочки. Він був робітником на заводі. Йому випалило очі й зіпсувало праву руку. Бачите, він держить шворку в лівій руці. Ні одної душі. Він так живе вже десять років. Собака в його п'ять років. І, знаєте, в них чудесні відносини, у хазяїна й собаки! Вони ненавидять одне одного до того, що, боюсь, це дає їм радість жити. Тепер вони спочивають, або просто дрімають. А то весь час гризуться, він її б'є, а вона його кусає.

— Ви, здається, радієте цьому?— спитав я холодно.

Лярош аж руки потер від задоволення.

— О, я страшенно радий! Це те, що я давно шукаю для себе. Це чудовий експеримент. Ви дивіться, у його нема нічого спільного з людьми. Нічого. У нього нема майже ніяких приємних переживань. Йому завжди холодно, їсть він тільки вранці й увечері і то так, що завжди нема почування задоволення. Це розкішний екземпляр! І дивіться, він живе! Ха-ха-ха! Він живе од одної порції вина до другої. Це — незрівнянно. Це, знаєте, тайна життя, оголена від усяких зайвих, сторонніх явищ. Це дерево, на якому зрубано всі віти й листя...

Дідусь був, їй-богу, в щирому захваті. В лиці його світилась навіть вдячна ніжність до цих страшних істот. Якби вони корчилися тут від мук цілими днями і все-таки жили, він би потирав від задоволення руки. Я так це й сказав йому.

— Розуміється!— здивовано й радісно скрикнув він.— І я думаю, що так це й буде. Діло йде до того, я вже цілих два місяці слідкую за ним! Я тільки цього й жду!

— А тоді що буде?— спитав я льодовим голосом.

Лярош чудно подивився мені в лице, взяв за лікоть і, одводячи вбік з дороги прохожих, тихо сказав:

— Тоді я буду цілком вільний!

Я здивовано глянув на нього. Але він тихенько засміявся, потер руки, підморгнув і, уклонившись мені, швиденько пішов од мене.

Їй-богу, божевільний дідок!..

.....

Мене тягнуть до себе ці дві істоти під стіною Люксембурзького саду. Вони не помічають ні весни, ні п'яного вітру, ні запаху роз, які продавці цілими пучками носять по вулиці і кричать про них усім проходжим в лице. Вони сидять, схиливши скудовчені кучеряві голови до землі, і щось своє слухають, не помічаючи, що навіть поліцаї на ріжках вулиць випинають свої намощені груди з більшою бадьорістю та енергією. Чи чують вони шаркіт ніг по тротуару біля своїх голів? Вони тільки тоді ворухнуться, як хтось кидає їм монету в капелюх. Тоді людина щось бурмоче, а собака зітхає й стріпує вухами.

Увечері вони, дійсно, встають і йдуть униз по rue de Seine. Собака, очевидно, знає характер свого хазяїна й ніколи не кусає його тоді, як у нього в руці палиця. Вона вибирає момент, коли він кладе палицю біля ніг. Але це, видно, трапляється дуже рідко. Відносини у них, справді, напружені: він майже щохвилини шарпає її за шворку, зав'язану біля пояса, і лупить палицею. Лярош каже, що сліпий так знає вулиці, що йому зовсім не потрібна поміч пуделя, але він навмисне держить його при собі, щоб мучить. Не знаю, але на місці сліпого я інакше відносився б до собаки.

Сплять вони, дійсно, під мостом, там єсть такий непомітний закуток, де ні одно поліцейське око не побачить їх. Лярош, очевидно, так добре знає цих істот. Він проходить повз сліпого швиденько, але я помічаю, яким він пильним, хазяйським оком озирає старця і пса. І

йому досить одного погляду, щоб зразу помітить, сталась якась зміна з ними чи ні.

Зо мною дідок поводитьсь кумедно. Іноді він з хмурим підозрінням вдивляється в моє лице, немов чекає побачити на ньому ознаку зради йому. Іноді приходить пізно ввечері, сіда на чемоданчик і мовчки подовгу сидить, погасивши свічку. В такі хвилини мені чогось згадуються всякі випадки з божевільними і поради, як з ними поводитись, коли вони накидаються на людей.

Іноді на нього находить сум. Тоді він стоїть біля вікна, дивиться на вогкі покрівлі будинків і тихо говорить:

— Молодий чужинче мій, підсуньте чемодан мені.

Я підсовую й хочу зазирнуть в лице йому, але він уперто дивиться на город.

Вчора під вечір Лярош хутко вбіг до мене в хату.

— Вставайте, ходім! Швидше!— радісно-піднятим тоном, весь захекавшись, закричав він.

— Що таке? Куди йти?

Такого хвилювання я в моєму спокійно-холодному приятелєві ще не бачив.

— Я вам покажу один з останніх актів людської комедії. Швидше.

— З старцем?

— Еге ж! Швидше. А то можемо загубити.

Я одяг капелюх, і ми побігли. Власне, мені не хотілось ніяких ні комедій, ні драм, мені просто хотілось лежати на матраці й дивитись на стекла вікон, в яких одбивалось оранжеве сонце вечора. Але, бачачи дідка в такому настрою, я благородно ухилився від усяких суперечок.

Ми бігли не до Люксембурзького саду, а повз Одеон на rue de Seine. Дідок усіх штовхав, збивав з тротуару і навіть не озирався. Я вже боявся, що за нами поженуться поліцаї.

На rue de Seine Лярош зупинився, подивився вперед, назад, уперед і скрикнув:

— Он! Дивіться!

Я глянув уперед і побачив далеко внизу постать, яка ніби була сліпою. Дійсно, це був сліпий, ми через п'ять хвилин йшли вже позад його

— Бачите?— таємно і з хвилюванням показав він на старця.

Я нічого не бачив особливого: старець як старець. Аж розсердився я.

— Та що «бачу»? Ну, старець, так що тут такого?

Лярош здивовано глянув на мене. Потім радісно, тихенько засміявся й лукаво сказав:

— А більше нічого не помічаєте?

Я озирнув пильніше сліпого. Він ішов якось менш упевнено, сердито стукав палицею по тротуарі і, чути, лаявся. Собаки з ним не було.

— Без собаки?— живіше повернувся я до дідка.

Він захитав головою й підморгнув мені.

— Вона сьогодні втекла од його. Весна!

І залився щасливим, задоволеним смішком.

— Ви розумієте, коли настає весна, то й собака почуває, що вона мусить іти до подібних собі. Хе-хе-хе... Вона вже давненько фліртувала з одним молоденьким фокстер'єрчиком із булочної.

Справді, мені пригадалось, що я разів два бачив молоденького жевжикуватого песика з обрубаним хвостиком коло кучерявого поводаря. Він завжди скося й уважно подивлявся на палицю сліпого. Очевидно, він був уже знайомий з нею.

— Бачите, який він лютий зараз?.. Він розіб'є свою палицю об тротуар.

Прохожі з страхом і дивуванням дивились услід сердитому сліпому. Якби йому попався тоді жевжикуватий фокстер'єрчик, можливо, що палиця й розбилася б.

Раптом старець зупинився біля крамнички, де майже на порозі у великій жаровні смажилась картопля, поріzana довгенькими скибочками, і щось сказав. Крамар, мабуть, знаючи вже сліпого, звичайним лінивим жестом насипав в паперову торбинку картоплі й тикнув йому в руку.

Старець заплатив і пішов далі. Купивши хліба, він, немов зрячий, завернув по набережній і спустився до річки.

Ми весь час ішли за ним. Лярош з глибоким жадним інтересом не зводив з його очей і часом шепотів мені.

— Тепер він хліб купуватиме. Цікаво, якби у нього однять ще й картоплю. Дивіться, дивіться, з якою ласкою він тулить до грудей свою

паляничку.

Я весь час мовчав. Я не знаю, кого мені було більше жаль, чи старця, чи дідуся.

Під мостом сліпий сів у своєму куточку, сперся спиною об стіну, поклав палицю, і звисивши руку, застиг (друга рука завжди висіла у нього).

— Хм! Він стомився й не їсть...— прошепотів Лярош.

Ми стояли по другий бік арки, теж під стіною і як два шпиги підглядали за старцем. Сонце зачіпало горизонтальними проміннями вершечки моста і дерева над набережною. Поспішно й заклопотано чигали невеликі пароходики, сновигали човники біля непорушних незграбних байдаків. По мосту неуханно гуркотіли трамваї, автомобілі, звозчики.

Сліпець сидів не рухаючись.

— Ну? Що ж він не їсть?— нетерпляче прошепотів мій дідусь.

— Він сумує за собакою,— сказав я.

— Що??— витріщився Лярош.— Ха-ха-ха!

Він засміявся навіть із злістю, з образою, немов я сказав таке, що зачепило його найдорожчі почування.

— Він сумує? Цей обрубок? О, мій молодий друже, ви сантиментальні, як цей вечір.

— Мені так здається,— холодно сказав я.

— Ха! Вам так здається. А мені здається, що якби він зараз запопав цю собаку, то він би їй показав такий сум, що вона, може, вже більше б не змогла ходити із ним до Люксембургу. От який сум він показав би їй. «Сумує»... Ха-ха! Це якраз... Як ви думаєте, може, йому зараз хочеться вірші писати на спомин свого вірного пуделя? Га?

Я мовчав і дивився на сліпого. Раптом він заворушився і ми обоє почули, як він тихо жалібно промовив:

— Жужу!

Лярош зразу змінився й хмуру стиснув брови.

— Що він сказав?— немов не дочувши, спитав він.

— Він кличе собаку.

— Ага! Він дума, що вона прибігла й боїться йти до нього. Може, нас почув. Ну, він їй дасть.

— Жужу!

В голосі, що кликав, не було рішуче нічого страшного і, буди на місці Жужу, я сміло підійшов би до свого хазяїна, навіть поклав би йому на плече свої лапи, обливав би гарячим люб'ячим язиком його сліпе лице і сів би спокійно вечерять смаженою картоплею. Але Жужу була десь далеко, можливо, в компанії цілої зграї хвостатих кавалерів. Куди їм там думать про ненависного хазяїна, від якого їй пощастило вирватись. Цей хазяїн, видно, й сам добре розуміє це, бо в кликанні його ясно чулась безнадійність.

Я глянув на Ляроша. Він суворо, гнівно й мовчки дивився на сліпця.

— Бачите, він таки, здається, більше сумує, ніж сердиться,— не вдержався я, щоб не шепнути йому.

Але дідок тільки зиркнув на мене і знов дивився на старця. Я посміхнувся і, спершись на стіну, став дивитись угору з виглядом людини, котра має час на терпіння й розуміє становище свого приятеля.

Вмить біля наших ніг щось прошуміло, немов пробігло щось з кігтями, і не встиг я озирнутись, як Лярош сильно схопив мене за руку й так стиснув, що аж мені мурашки побігли по тілі.

— Що таке?!

Але, глянувши до старця, я побачив, як у цей мент на нього накинлось щось чорне, кудлате й з легким радісним верещанням стало вовтузитись на йому. А з-під цього кудлатого визволилась рука, обняла чорне до себе, і почувся схвильований, щасливий голос сліпця. Спершу я не міг розібрать, що він скрикував, а далі, коли їхній захват трохи зменшився, коли пудель трохи заспокоївся, я вже добре розібрав, як хазяїн цілував його голову, як тулив її до грудей своїх і дрижачим голосом говорив:

— О, собачка моя! Моя цюцю дорога. Ти покинуть хотіла мене? Хотіла покинуть? Га? Моя Жужу, моє сонечко... Цюцінька моя, цюцінько любя!

І знов цілував і милував кучеряву голову, з якої висовувався червоний, довгий язик, що лизав його по лиці. І руки старця дрижали, як у матері, котрій пощастило вирятувать свою єдину дитину, як у коханого, до котрого вернулась його мила.

Лярош дивився на них, зціпивши зуби, блідий, і з таким понурим поглядом, немов земна планета зривалась з своєї орбіти й летіла в

світову безодню, а він їй нічим допомогти не міг. Потім враз повернувся і швидко пішов од мене. Я хотів наздогнати його, але він десь зник.

.....

Був у мене сьогодні Лярош. Він має кроткий вигляд. Всі ці дні після історії з старцем він ходить задумливий і тихий. Зустрівшись зо мною, помалу здима капелюх, уклоняється і проходить далі, немов ми ніколи з ним ні разу не балакали.

А сьогодні раптом прийшов, пом'явся і, дивлячись у підлогу, похмуро сказав:

— Я маю вас закликати до себе в гості. Хочете?

Я засміявся й сказав, що вже скучив за ним і тому з великою охотою піду, куди він хоче.

— Я не тут буду жити,— дивлячись у вікно, додав він.

— А! Ви перебираєтесь на другу квартиру?

— Я до внучки перебираюсь,— сердито кинув він.

— А-а! У вас є внучка?

Лярош схопився з місця, немов я наніс йому надзвичайну образу.

— Шановний добродію! Я маю честь закликати вас до себе в гості. Почуваєте ви бажання не ухилитись від мого запрошення?

— Вибачайте! Я з радістю... Я з великою радістю...— заспішив я.

— Дякую...— церемонно вклонився він.— Моя адреса: rue Yavin № 5, квартира 8. Рівно о 7-й годині. Ми чекаємо. Adieu!

І гордо-урочисто пішов з хати. Але на порозі раптом озирнувся, підійшов до мене, взяв мене під лікоть і тихо сказав:

— Тільки знаєте що, мій молодий чужинче: ви не повинні однімати у мене моєї внучки, як той фокстер'єрчик пуделя. Добре?

І очі його вперше здались мені ніжними, ласкавими і сумно-жартівливими, як промінь сонця перед вечором.

Я засміявся і з охотою пообіцяв йому це.

— Ви завжди смієтесь,— сказав він сердито. Потім раптом обняв, поцілував мене і, прошепотівши: «Смійтесь, серце, завжди», поспішно вийшов із хати.

На покрівлі мансарди сміялось сонце вечора: внизу синім легким туманом повилися вулиці веселої столиці світу, віяв п'яний вогкий

вітер з півдня.

Я закинув руки за голову, потягнувся, набрав повні груди вітру з півдня і радісно, щасливо засміявся.

[1910]

ВИРИВОК З «СПОМИНІВ»

Україна гинула без прокламацій, без «Дядька Дмитра», без «Селянина». Нам виразно уявлялось, як селяни сновигають по степах, блукаючими очима водять по землі і, знесилені даремним шуканням, прибиті одчаєм, тихо спускаються на землю і в тихій розпуці замирають.

А транспорти один за одним провалювались, гинули в грубах жандармських контор, «Дядько Дмитро» ішов на цигарки пограничним солдатам.

— Евженю!— звернувся я раз до одної треті нашого закордонного комітету.— Ми мусимо таки переправити транспорт! Хоч кров з носа!

Евжень в той час переживував кайзерку з маслом, задумливо й серйозно дивлячись у вікно. А коли він що-небудь переживує, то краще до нього ні з чим не звертатись. «Когда я ем, я глух і нем» — казала про нього друга треть Закордонного Комітету, Лоза. Взагалі Евжень мав принцип: двох справ разом не робить.

Але на цей раз Евжень швидко проковтнув кайзерку і, не гаючись, одповів:

— Я цілком з тобою погоджуюсь. Це вже занадто. Е, це вже забагато для високоповажних добродіїв жандармів. Розуміється, ми переправимо транспорт. Але ми трошки інакше поведемо тепер справу, трошки інакше.

Власне, інакше ми не повели справи, все лишилось так само, зате зміни деякі зробили. Себто: раніше ми самі знаходили пункт на кордоні, умовлялись з пачкарями, самі возили літературу до них, а тепер це мусив зробити якийсь рутенець, що жив десь побіля кордону, що знає всі умови і зможе найкраще перевірити великість небезпеки.

Таким рутенцем ми вибрали товариша Контрабаса (Курбаса). Він охоче згодився. Навіть не охоче, а з ентузіазмом, з серйозним, діловитим запалом, з надзвичайною для рутенця енергією й одважністю. Правда, не можу промовчати, ми дуже цікавились, як він себе почував після нашої пропозиції у себе в хаті, на самоті. Ми думали, що в його на лиці повинно бути трохи сумної задуми й очі

запорошені тривогою. Але то були його особисті справи, нам ходило тільки про згоду. Згода є, отож треба лаштувати транспорт.

Евжень пішов на ринок і почав купувати валізки. Не купив, а почав купувати. Евжень всяку справу, особливо купувальну, вів так, наче грав у шахмати. Кожний крамар, перш усього, був його особистий противник, який тільки й ждав, щоб з'явився Евжень. Тоді починалась баталія. О, зовсім не криклива, ні. Для чого? Евжень не мав чого особливо хвилюватись, бо зарані знав, що переможе він.

Обдивившись мовчки, серйозно і з стуленими губами валізки, Евжень недбало одпиха їх і знехотя, так собі, аби щось сказати, промовляє:

— А кільки коштує?

— Десять корон, прошу пана...— досить твердо й упевнено говорить крамар.

Евжень високо піднімає брови й без слів дивиться на крамаря, наче той оповістив його, що тепер у Львові повітря буде продаватись по гульдену за літр. Крамареві робиться трохи ніяково, і він гаряче починає доводити, через що, власне, за цю валізку не можна взяти менше, як десять корон. Насамперед, вона цілком нова. Хай пан сам подивиться. Далі — ґатунок такий, якого пан не знайде навіть у Відню. Потім... — Евжень мовчки одходить і йде до другої крамниці. Це на крамаря так впливає, немов Евжень захопив з собою його єдину улюблену дитину. Крамар біжить, кричить, хапа за руки Евженя, тривожно й злякано тягне назад, озирається до крамниці й підніма надзвичайний ґвалт, який кінчається, врешті, тим, що Евжень купує валізку за дві корони і три шістки.

Тоді починається впаковка. Евжень урочистий, строгий і поважний. Жарти викликають на лиці його німий і суворий докір. В очах йому заклопотаність, у руках спис видань, а під ногами декілька валізок, в яких з геометричною естетикою розкладено брошурки, прокламації, довгі аркуші «Селянина». У такий час зміст того, що він запачковує, його абсолютно не обходить. Підсуньте йому есеровщину, дайте «Руслана», «Галичанина», він так же акуратно й строго розкладе їх, полюбується і запише в свій спис.

— Голова! Біжи в склад і принеси тридцять примірників «Панщини», чорт би її побрав — не вистарчає.

Я біжу і несу тридцять примірників «Панщини».

— Голова! Не топчись по «Салдатиках»! Кицю, я радив би тобі залишити книжку й допомогти нам.

Киця-Лоза слухняно залишає книжку й помагає нам.

Книжки складено так, як складає мати некрутові-сину його збіжжя в новеньку скриньку.

Кожна брошурка, як дитина в колисці, — ніщо не мене, не тре: покійно, зручно.

— Ув'язувати!

Це вищий пункт Евженевої функції. Тут він абсолютний владика і господар. Ніхто не може так хитро-мудро, так добірливо, так економно ув'язати валізку, як Евжень. Ми тільки топчимося коло нього, тягнемо шворки, надавлюємо коліньми там, де він наказує, сопимо, знемагаємось, але це все елементарна робота, — ідея, концепція вся у руках Евженя.

І дійсно, дві валізки були, як лялечки, нагодовані, ситі, чепурно й артистично переперезані шворкою, скромні й разом з тим імпозантні. Це були діти Евженя, і він мав цілковиту рацію гордитись ними. Українське селянство і пролетаріат могли трошки підживитись цими лялечками. Аби тільки наш рутенець справився зі своїм завданням! Правда, він був жевжикуватий, швиденький, невеличкий, балакученький (хоч останнього не бракує і всім рутенцям) і, здавалось нам, досить пронирливий. Уявлялось навіть, що він може пролізти в кожну щілинку, може протиснутись в ухо всякому пачкарю й підслухати, що той собі думає.

Було умовлено, що Курбас забере з собою валізки, одвезе до себе додому (під кордон), знайде відповідного пачкаря, умовиться з ним, розвідається, видивиться все, перевірить, а тоді сповістить нас. Ми дамо звістку на Україну, і тоді хтось з нас повезе через кордон разом з пачкарем літературу.

Випровадивши рутенця, який з тим же ентузіазмом поглядав на валізки, ми почали чекати від його телеграми. Пройшов тиждень, другий, — звістки нема. Ми дуже не хвилювались, ми знали, що всякий порядний рутенець, приїхавши додому «на провінцію», мусить трошки одгодуватись — все одно, як кінь, який, довго бувши в дорозі,

допадається до води. Шарпать і поганять його нема ніякої рації. Нап'ється і сам побіжить далі.

Дійсно, через якийсь час ми дістали телеграму такого змісту: «Шукаю». Ага, він шукає. Спокійніше, спокійніше, Україно, рутенець шукає, то й порятунок на певнім шляху.

Знову тиждень з-над кордону не було ніякої чутки. Ми не хвилювались, ми знали, що рутенець, знесилений шуканням, мусить спочинути, як кінь, що пристав на дорозі. Спочине і сам побіжить далі.

Так і сталось. Через якийсь час ми дістали телеграму такого змісту: «Неначе щось є».

Ага, ми ж казали! О, Рутеніє, ти врятуєш Україну.

З покійним серцем, з певністю в душі ми виїхали в гори. Там ми купалися, наводили жах на моральних рутенців своїм нечуваним і непристойним поведженням (наприклад, ходили без мамуні й татуня у прохід з панночками, лишалися з ними навіть наодинці в кавалерській хаті, і можете вже собі уявити, що там виробляли з ними!). Словом, ми жили так, як живе людина, у якої сумління цілком чисте та легке.

Бо там далеко, за ламаною лінією добродушних, присадкуватих, як повнотелеса попадає, карпатських гір, побіля кордону в цей час невтомно працював Курбас. Ми могли жити, як у Христа за пазухою. Діло буде зроблено.

І не помилились.

Одного дня в нашу ідилію ввірвалась телеграма: «Виїжджайте».

Ми перехрестились (не рукою, а серцем) і стали радитись, кому їхати. Їхати мусив Евжень, це була його компетенція. Лоза і я тільки до змісту мали відношення, себто ми писали вірші, прокламації, оповідання, статті і листи до Центрального Комітету з безнадійними вимогами грошей. До Евженя ж у нас було таке відношення, як у газетного репортера до продавця газети. Але... обміркувавши всякі обставини, ми постановили перевести мене в групу транспортую і доручити переправку валізок на той бік.

У той же день я сів на потяг і, яко член транспортую комісії, виїхав до кордону.

До тої станції, де я мав злізати й де повинен був мене чекати рутенець Курбас, я їхав досить одноманітно й безбарвно. Єсть люди,

які люблять певність свого становища. Я не люблю цього. Ну, що було гарного в тому, що я був певний, що поїзд не завезе мене замість Тарнополя в Гусятин? Нудно.

Зате, коли я зліз з поїзда, моє становище зразу змінилось. Нудної певности вже не було й сліду. Перш усього, на станції ніхто мене не ждав, як було умовлено. Чи чекать мені тут Курбаса, чи рушать кудись далі? Чи, взагалі, я попав туди, куди слід, чи ні? Ні в чому я не був певний.

Станція була малесенька. З кожного кутка тхнуло упертою, насторожено-завзятою, хоробливо-дражливою польською мовою. До кого я не звертався по-українському, всі робили страшенно ображений вигляд і по-польському відповідали, що не розуміють мене. Повз мене декілька раз пройшов жандарм з байдужим виразом чоловіка, який вийшов собі ввечері на прохід. Усе це, а також і жандарм, що виходить на прохід, не могло давати певности.

Я ще трохи пождав Курбаса і вийшов за станцію. Переді мною стелились шляхи у всі боки, направо, наліво, вперед, назад, не то що на залізниці, де рельси зарані намітили неодмінну лінію твоєї путі. Я міг піти куди мені найбільше подобається.

Правду казати, я не пам'ятаю добре, як я опинився у Курбаса. Здається, я його зустрів версти за три від станції.

Не пам'ятаю також подробиць перебування у нього. Пригадую тільки, що мене ховали від батьків, наймишок, од собак, котів, навіть горобців у вишнях. Для цього запхали мене десь у сіно, яким я й годувався разом з кайзерками, котрі приносили мені брати Курбаса. Балакали зо мною пошепки, щохвилини озираючись великими очима назад і блідіючи; за кожним голосним гомоном на вулиці мертвіли й мінялись на лиці. І на кінець мого лежання в сіні до того мене загіпнотизували, що я почав сам на себе дивитись, як на щось дуже страшне, як на якусь велетенську бомбу, котра, боронь боже, розірвавшись, може винести в повітря батьків, наймишок, собак, село, Тарнополь, Галичину, а то, може, й цілу Австрію. Я навіть перестав ворухитись у сіні, щоб якоюсь бур'яниною не наробити лиха на весь світ.

Це, розуміється, трохи спиняло природну жвавість мого характеру. Тому, коли Курбас сповістив мене, що він уже попередив пачкаря (який був у другому селі), що той на мене вже чекає, коли розказав, як іти туди в те село, коли вивів у поле й попрощався, я був щиро вдячний йому за всі його послуги. Лишившись сам у полі і буди б не таким безбожником, я повинен би був упасти на коліна і подякувати Богові за свободу. Але я вирвав бур'янину, замахав нею над хлібами і, насвистуючи, пішов до того села, де жив мій пачкар.

Це було недалеко, верстов п'ять з гаком. П'ять верст я пройшов ще до полудня, але коли кінчив гак, сонце вже ховалося за далекі тополі якогось фільварку і по дорозі хлопчак з торбинками збоку, немов туристи з біноклями, гналися за миршавими телятами, зганяючи їх додому. На мене дітлахи дивилися такими ж здивованими очима, як їхні телята дивляться на нові ворота.

Як розказав мені Курбас, так усе й знайшов я: біля села завернув уліво; довго йшов понад городами; на городах росла картопля, сояшники, цибуля. Так, усе так. Над рівчаком верби. І верби були. За вербами хати. Єсть і хати. А коло хати мого пачкаря повинно бути дві тополі. Хм! Майже коло кожної хати по дві тополі. Тут уже не зовсім усе ясно було для мене.

Я довго вибирав собі на свій смак хату і, вибравши зі скромности найпоганшу, пішов на неї. Не доходячи до порога, я почув плач дитини. І не так плач, як якусь симуляцію, щирі й ведену з справжнім артистизмом. Сліз не було в голосі, але голос так верещав, що можна було думати, з дитини там живою здирають шкіру.

Я зазирнув у сіни й крізь розчинені двері в хату побачив молодичку в чорній короткій спідниці, що стояла коло печі в позі задуманої людини. З півтьми ж хати нісся вереск дитини, якій здирали шкіру.

— Слава Ісусу! — голосно сказав я.

Жінка хутко повернулася до мене, а вереск зразу обірвало, як нитку. У жінки було до того худе, виснажене лице, що, здавалось, їй щойно тільки натягнули на череп чийсь стару, поживклу шкіру. Очі здивовано й тривожно дивилися на мене.

— Слава навіки, — пробурмотіла вона.

Дитина знов розляглась плачем — очевидно, вона нічого більше не ждала для себе цікавого.

— Скажіть, будь ласка, чи це хата такого-то?— запитав я.

Жінка неймовірно дивилась на мене.

— А вам навіщо? Та цить мені там на хвильку, най би тебе лихо зацитькало!

— Та чи це, чи ні?

Жінка вагалась.

— А як це, то що?

Хм! Конспіративна особа. Значить, це й є та хата.

— Та я той, що мав прийти сьогодні до Тодося.

— Ага!— проясніла вона.— Ну, то заходьте до хати. Тодось зараз має вернути, його немає, але за хвильку сі верне.

— Як немає?!— здивувався я.— Таже ж мав чекати на мене?

В лиці жінки промиготіло якесь замішання.

— Та замовкнеш ти там, байстря ти моє. А пропаду нема на тебе. Цить, кажу тобі!

І вона занадто сердито кинулась до столу, з-за якого нісся той вереск. Я придивився й побачив там хлопча, яке лежало на лаві, пацало ногами й кричало з надзвичайною байдужістю до всього на світі.

Схопивши малого, жінка винесла його надвір і посадила на землю так, що той аж гекнув і залився криком. Потім спокійно витерла губи хвартухом і звернулась до мене.

— Прошу сідати. Тодось побіг по товариша, а казав мені, жеби ви пождали на него. Ая.

Я здвигнув плечима, але мусив сісти.

Яко зичлива господиня, жінка почала мене розважати розмовами. А я дивився на її обличчя, на якому хапливо хтось натягнув шкуру. Очі великі з жовтявими баньками, бліді сині уста, ніс з придавленими ніздрями, вся худа аж висхла. Мені здається, це було через те, що вона провадила в «шкідливий спосіб», як любив казати мій Курбас, своє життя, їй би варто було виїхати на літо десь до моря, хоча б на Рів'єру, вибрати тиху віллу, порадитись з лікарями. Не їсти кривавих біфштексів, які впливають на шлунок, до обіду вживати рейнського і поменше всяких балів, концертів, котрі можуть виснажити чоловіка ще гірше. Але мужик мужиком, — я певний, що їй ніколи і в голову не прийшла така проста думка. Вона воліла жити в тій халупі з

манюсінькими віконечками і стояти коло порожньої печі, зігнувшись, як дуга, над нею. Як знаєш, жінко!

А дитинча заливалось. Замість того, щоб бавитись лялечками, цяцьками, яких у всякої порядної дитини завжди наготові, воно верещало і било ногами об землю. Я певний, що його перегодували і занадто багато накупили всяких забавок. І розуміється, дитині набридне все й вона нудитиметься. Коли то вже наші мужики порозумнішають?

А жінка стояла коло печі й розважала мене розмовами. Правду казати, нічого нового я не почув од неї. Звичайні мужицькі розмови — про податки, землю, хліб, роботу, панів, попів. Мужик мужиком, і поїдь хоч в Австралію, хоч у царстві небеснім зустрінься з ним — зараз тобі про податки, землю, панів, попів. Наука, література, мистецтво — та, Господи, скільки є прекрасних речей на світі! — мужика вони не обходять.

Але я слухав уважно жінку. Слухали й тополі надворі, схиливши гостроверхі голови набік. Дитина стомилась і тихо заснула, припавши жовтявою голівкою до призьби. Вечір стояв за вікном кошлатий, темний і сипав тьму у хату, заливаючи кутки й обгортаючи нею наші постаті. Тільки паща печі червоно позіхала й сміялась до нас.

— Ая... Нема правди на світі! — журно хитала жінка головою. — Сі не вродила ще!..

Із села тонким павутинням пропливали далекі пісні і зникали в кошлатій тьмі вечора. Тихо про щось шепотілись на дворі тополі.

А Тодося все не було. Пора вже й рушати. Далеко, мабуть, товариш той мешка.

— Але де! Тут за церквою. Коні, мабуть, у полі.

— Хм! Чого ж коні у полі, коли мали мене везти.

Таємничо шепотіли тополі. Я вийшов до них. Тепло, тихо і темно було.

«Щось тут непевне, бережись» — прошепотіли тополі. Я вслухався. Хто бережись? — Я? Де? От тут серед цих хат, під цими зорями, глибокими, любовними? Кого берегтися? Цієї дитини, що голівку схилила на призьбу, чи жінки з великими і болючими очима? Ех, тополі, «високі ви до неба, а дурні, як треба».

Здалеку виприснула тонка, висока нота пісні і, як срібний дріт, простягнулась над селом. Тополі затихли, вітер ущух.

У цей мент рипнула хвіртка й на подвір'ї, як тіні, з'явилися дві постаті. Це були Тодось і його товариш. Вони зразу впізнали мене, хоч ніколи й не бачили.

Запалили лампу в хаті й стали обмірковувати. При світлі я встиг їх розглядіти. Тодось був руденький, якийсь миршавий, з жовтою посмішечкою і маленькими бігаючими очима.

Обидва були чимсь заклопотані, стурбовані, часто про щось радились пошепки. Товариш, чорний, присадкуватий, похмурий і неповороткий, чогось сердився й підганяв Тодосю. А Тодось натякав щось про те, що вже пізно сьогодні перебиратись на той бік, що треба почекати. І якось чудно дивився на мене.

Я рішуче запротестував чекати. Вечір темний, до півночі далеко, встигнемо навіть два рази перейти кордон. Їдемо сьогодні!

Чорний увесь час дивився на мене такими хмурними очима, що здавалось, вибирає на мені місце, куди б йому найзручніше встромити ніж. Тодось же, навпаки, балакав, поспішав і посміхався так, неначе хотів мене забавити й одтягнути від ножа товариша.

І те, й друге мені не зовсім було приємне. Я волів би якось інакше вести справу.

І пам'ятаю, мені згадався наш давній пачкар (назвемо його Хведір). Коли він входив у хату, хата ставала вищою, яснішою, веселою. Він теж був чорний, смуглявий, з карлючкуватим носом. Але очі йому дивились сміливо, з насмішкуватим викликом, нахабно навіть часом дивились ті очі. З ним почувалося легко й одважно.

— Ну, то най так!— врешті згодився Тодось.

— Рушаймо.

Вони взяли на плечі валізки з літературою й понесли на вулицю. Треба було їх спочатку переправити до товариша на віз.

О, людська владолюбність, о, пане війте, люблячий владу й пошану, ви мене загубили! Загубила мене й моя власна хитромудрість. Може, й вечір тихий та темний прилучився до того. Може, він розніжив чуле війтівське серце й він зволив ласкаво занехаяти свій обов'язок. Не знаю.

Але вийшло з війтом так. Ми троє крались попідтинню з валізками. Попереду Тодось з товаришем, а за ним я. На вулиці, засипаній густою тьмою, не було нікого. З деяких вікон селян жовтими чотирикутниками пробивалося світло ламп. Здавалось, безпечніше й не могло бути.

Але то так тільки здавалось: небезпека вже йшла нам назустріч.

Із тьми несподівано опинилась перед нами поважна, велика постать.

— Кгм! А хто йде?— почувся з темряви голос.

Коли очі — дзеркало душі людини, то голос з певністю можна назвати луною її. В рішучій поважності цього голосу, в його спокою й упевненості почувалась не звичайна селянська душа, а щось більше.

Тодось і товариш моментально вчули цю різницю й прикипіли на місці. А Тодось мені швидко прошепотів:

— Війт!

Постать підступила ближче.

— Але чому не обзиваєтесь? Що за єдні?

Прозвучала вже й нотка строгости й підозріння...

— Слава Ісусу, пане війте. Це ми...— солоденько й хапливо пролепетав Тодось.

— А хто ж то ми?

Я мовчав.

— Та ми, паноньку війте, я — Тодось та Максим.

— Ая...

— А хто ж такі Тодось та Максим?

Справа накручувалась. Коли начальство пускається в розпитування, річ, значить, набирає серйозного характеру. Начальство, значить, в такі моменти переживає наплив думок, які не хоче виявляти, обмежуючись запитаннями.

— Та хто ж... Я — Тодось та Максим Прибережний.

— А третій хто?

— А то наш пан... Маємо до станції запровадити...

Постать підійшла ще ближче. В руках їй була палиця, звичайна, традиційна палиця начальства, яка самим Богом була доручена першому начальнику.

— А пан... Пан собі їдуть, проше пана війта, до станції. От і валізки панські.

— А в валізках що?

В голосі все більш та більш строгости, упевнености в собі, свідомости свого призначення і підозріння.

На останнє питання Тодось не зразу одповів. Він скинув капелюх і промовив:

— Нічого, прошу пана... Усякі речі... Ая...

В голосі Тодося не було ні певности, ні самоповаги. Товариш одступив трохи назад, мені здалось, що він разів зо два озирнувся, немов вибираючи напрям, яким йому найкраще побігти. А начальство, навпаки, підступило ще ближче, придивилось до мене і нахилилось до валізок.

Прощай, літературо! Прощай, «Дядько Дмитро», і ти, «Селянине», «Гасло», прокламації, прощайте!

Але в той же мент я почув, як мене обхопила енергія жалю. Буває й така енергія. Є жаль, гнітючий жаль, що кує думку, волю, але є жаль, що стріпує людину вогнем і бажанням боротись.

На великий жаль, мене обхопив вогонь боротьби. Е, чорта з два, пане вйте, я тобі так дам мої валізки! Це вже ти почекаєш!

— Моє поважання пану вйту,— голосно і з спокійною повагою промовив я. В моєму голосі навіть ласкавість й приязнь зачулась до пана вйта.

Але пан вйт тільки муркнув щось і звернувся до Тодося:

— Ану... що то за речі там?

І хитнув на валізки, закликаючи розв'язати їх.

Тодось нерішуче подививсь на мене, озирнувся на товариша, котрий одсунувсь ще більше назад, повернувся до вйта й пробурмотів:

— Пан вйт хотять сі подивити?

Тут я знову вмішався.

— Ну, розуміється, пан вйт хотять сі подивити!— строго звернувся я до Тодося.— А для чого ж би, ви думаєте, пан вйт наставлені вйтом? Щоби допускати всякі злочинства? А може, в наших валізах є щось забороненого? То як собі гадаєте, пан вйт мусить очі на те заплющити? Розв'язуйте, чоловіче, най пан вйт сі подивлять та пустять нас своєю дорогою. Прошу пана вйта, яку пан вйт хотять найперш сі подивити? Перепрашаю, що пана вйта затримаємо трохи, але пан вйт сами розуміють, що інакше не можна.

Моя покiрливiсть, моє признання влади вiйта не загинули марно. Начальство не любить сумнiвiв у iхнiй владi. Пан вiйт пильнiше подивились на мене.

— А пан де їдуть?

— Я, прошу пана, їду до Львова. Та менi, знаєте, випала одна неприємнiсть i я мусив от тут наймати собі фiру до станцiї. Але, прошу пана, хай пан собі тим голови не сушать, най пан сi добре роздивлять, що то за речi. Тодосю, прошу хутенько розв'язати й показати пану вiйтовi, що маємо в валiзках.

Менi в темрявi не видно було обличчя Тодося, але, думаю, вiн мусив пильно вдивлятись у мене.

Пан вiйт прокашлявся. В кашелю було трошки м'якості i нiби нерiшучості.

— А кгм! Але тен... чи пан везуть щось такого... Кгм! Може, пан спiшатись, то тен... то я й так вiрю...

— А, нi... Пан вiйт, я розумiю, виконує свiй обов'язок, пан вiйт...

Але пан вiйт уже твердiше промовив:

— Не розв'язуйте, Тодосю, не треба...

Тодось хоч i не думав розв'язувати, але з великою охотою пiдвiвся.

Таким чином пан вiйт не подивився в мої валiзки. Я тому дуже не радiв трохи згодом. Пане вiйте, чи ви собі десь там почуваете, що ви своїм занеханням обов'язку змiнили весь напрям життя людини? Мабуть, i за фляшкою вишнiвки вам у голову це не приходить. Та й не треба, — бо ще не знати, чи не добре вийшло б людям, якби начальство почало мiркувати над такими питаннями.

Ми визволились. За якiсь хвилин сорок ми вже були далеко за селом. Я сидiв на своїх двох валiзках, а пачкарі на передку. Конячки бiгли добре, — жваво, дзвiнко i впевнено цокаючи копитами об тверду землю.

Небо, темне й глибоке, розсунулось, поле таємно темнiло, ховаючи в собі всякi можливостi.

Але менi спокiйно було. Хiба я не сидiв на своїх любих валiзках, так чепурно, так любовно упакованих Евженем. Евжень, Лоза, Рутенцi... Вони, мабуть, сидять десь у цей час надворi. Рутенцi, пiдстриженi, в

дешевеньких, але чистеньких комірчиках, пускають «віци». Евжень мугикає «Варшав'янку», якомсь кумедно випнувши нижню губу.

Пачкарі шепотіли. Про віщо? А яке мені діло: мало в людей може бути всяких справ, про які вони не хочуть голосно говорити? Хай собі шепочуться. Зараз буде кордон. Ми обмотаємо ноги ганчірками і тихо, мовчки посунемось в густу, таємну тьму, намагаючи очима кожну тінь. Шелестітиме погрозово сиве жито, в житі сонно пискне пташка, писк пташиний збудить у серці щось забуте. Тільки зорі мовчазнії, кроткі, зорі тихі, що все знають, що все бачать, сумно з ласкою дивитимуться вниз.

Вогкість поля гіркуватим свіжим пахом бігла нам назустріч. Бігла довго врівні з бігом коненят. Мені почало здаватись, що навіть занадто довго. Десять верст не так уже багато, а вже години зо дві та й більше їдемо.

— А далеко ще?— питав я кілька раз.

Пачкарі хутко озирались.

— Ні-ні, вже недалеко.

І щоразу мені здавалось, що вони занадто хапливо озирались, занадто поспішно й заспокоююче відповідали.

А конячки все тюпали. Минали межі, звертали в ярки, їхали долиною. І часто мені здавалось, що ось ми зараз станемо. Тодось тихо, глухо скаже: «Тпру... Вставайте, паничу», — і ми безшумно позлізаємо. Пачкарі нахилитимуться у всі боки в позі наготовленого до скоку звіра, вдивлятимуться очима в тьму. Потім обмотаємо ноги, валізки на плечі і тихо, як тіні, посунем у тьму, таємну, погрозову, загадкову. У тьмі десь чекають нас і друзі, й вороги.

Але коненята тюпали, пачкарі хитали у такт воза головами і часами шепотілись. І здавалось, вони скося позирають у мій бік.

Фу, дурниці! Чого б мали подивлятись у мій бік?

— А далеко ще?

— Ні-ні, панунцю, зараз, зараз. Ось ще минем отой лісок і вже.

Я ліска не бачив, заспокоєно дивився в тьму.

І вогкість поля хвилювала груди.

Але конячки так само тюпали, пачкарі шепотілись, в'йокали. Давно минули і лісок, і яр.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ